

Όλα όσα θέλετε να μάθετε για τα οικονομικά του γάμου και του διαζυγίου*

*** αλλά φοβάστε να ρωτήσετε**

του Αριστείδη Χατζή¹

Ποιο δεν είναι το θέμα αυτού του κειμένου; Εάν νομίζετε ότι το θέμα αυτού του κειμένου είναι η «Οικονομία» όπως την όρισε ο Κριτόβουλος στον Οικονομικό του Ξενοφώντα («*νομίζω ότι το έργο του καλού οικονόμου είναι να διαχειρίζεται καλά τα οικονομικά του σπιτιού του*») κάνετε λάθος! Το θέμα του κειμένου είναι πολύ διαφορετικό. Θα σας παρουσιάσω την συμβολή της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου (*law & economics*) στο οικογενειακό δίκαιο αλλά με κάπως μεγαλύτερη έμφαση στην επιλογή συντρόφου, το γάμο και το διαζύγιο.

Μα τι μπορεί να προσφέρει η οικονομική ανάλυση του δικαίου (ΟΑΔ) στο οικογενειακό δίκαιο; Όπως θα δούμε πάρα πολλά, εξαιρετικά χρήσιμα, πρωτότυπα και ιδιαίτερα ενδιαφέροντα.

Και γιατί το κείμενο έχει αυτή την μορφή; Γιατί είναι πολύ δύσκολο να κατανοήσει κάποιος όλα όσα θα πω εδώ χωρίς να γνωρίζει ταυτόχρονα τις σχετικές έννοιες, τα αναλυτικά εργαλεία και κυρίως τη μεθοδολογία της οικονομικής ανάλυσης του δικαίου. Αλλά θα προσπαθήσω να δώσω μια γενική ιδέα που θα μπορεί να γίνει κατανοητή και από εκείνους που δεν γνωρίζουν οικονομικά.

¹ Αναπληρωτής Καθηγητής Φιλοσοφίας Δικαίου & Θεωρίας Θεσμών στο Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας & Θεωρίας της Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ph.D. Law & Econ, University of Chicago). Email: ahatzis@pfs.uoa.gr. Το παρόν κείμενο παρουσιάστηκε ως διάλεξη για πρώτη φορά στο Κέντρο Δικανικών Μελετών το Νοέμβριο του 2009. Ευχαριστώ τον Καθ. Κ. Μπέη για την τιμητική πρόσκληση και τους συμμετέχοντες για την πολύ ενδιαφέρουσα συζήτηση που ακολούθησε. Το κείμενο αφιερώνεται στην Καθηγήτρια Πηνελόπη Αγαλλοπούλου που με τιμά με τη φιλία της. Για την οικονομική ανάλυση του δικαίου μπορείτε να βρείτε όλες τις βασικές πληροφορίες εδώ: <http://www.economicanalysisoflaw.org>

Μπορείς να μας εξηγήσεις πολύ σύντομα τι είναι η ΟΑΔ; Το δίκαιο έχει δύο τουλάχιστον στόχους που αφορούν τα οικονομικά: την κοινωνική ευημερία και την αποτελεσματικότητα. Η οικονομική επιστήμη προσφέρει στο δίκαιο εκείνα τα αναλυτικά εργαλεία που του είναι απαραίτητα για να πετύχει και τους δύο αυτούς στόχους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Θα πρέπει να γνωρίζουμε καταρχήν ότι τα οικονομικά δεν είναι πλέον μόνο η επιστήμη που μελετά τις οικονομικές αγορές. Η κεντρική υπόθεση της οικονομικής επιστήμης είναι η ανθρώπινη ορθολογικότητα: οι άνθρωποι φέρονται ορθολογικά, θέτουν στόχους και προσπαθούν να τους πετύχουν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Σε κάθε περίπτωση που τα άτομα πρέπει να επιλέξουν ανάμεσα από εναλλακτικές δυνατότητες και υπό περιορισμούς, η διαδικασία επιλογής τους μπορεί να μελετηθεί από τα οικονομικά – αυτό είναι στην πραγματικότητα το αντικείμενό τους. Υπό αυτό το πρίσμα, ορθολογική θεωρείται εκείνη η πράξη που αποτελεί το πιο αποτελεσματικό μέσο επίτευξης του σκοπού που θέτει ένα άτομο. Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής (*rational choice theory*), που την έχει υιοθετήσει η ΟΑΔ, μας λέει τι πρέπει να κάνουμε για να πετύχουμε τους στόχους που εμείς θέσαμε και οι οποίοι εξαρτώνται από τις προτιμήσεις μας. Πέραν όμως του κανονιστικού, η θεωρία έχει κι έναν σαφώς περιγραφικό χαρακτήρα, καθώς θεωρεί ότι το άτομο δρα στις περισσότερες περιπτώσεις με βάση τη λογική του και το ίδιο αποτελεί τον καλύτερο κριτή του συμφέροντός του, το οποίο επιδιώκει με τις περισσότερες πράξεις του. Αλλά εάν οι άνθρωποι φέρονται κατά κανόνα ορθολογικά, η συμπεριφορά τους είναι προβλέψιμη. Αν γνωρίζουμε τους στόχους τους, μπορούμε να προβλέψουμε τις επιλογές τους, αλλά και να τις ερμηνεύσουμε. Οι κανόνες δικαίου θυμίζουν έτσι πολύ τους περιορισμούς της οικονομικής επιστήμης. Μπορούμε να τους δούμε και πιο ευρύτερα ως κίνητρα που επιχειρούν να επηρεάσουν την ανθρώπινη συμπεριφορά προς μια επιθυμητή κατεύθυνση. Για τους οικονομολόγους του δικαίου, λοιπόν, το δίκαιο είναι κυρίως μία δομή κινήτρων που υποχρεώνει τα άτομα να προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους. Αντιμετωπίζουν το δίκαιο ως έναν ειρηνικό τρόπο διευθέτησης των διαφορών και επιχειρούν να επιτύχουν μία σειρά στόχων που αποφασίζονται μέσω της δημοκρατικής διαδικασίας προτείνοντας τους ενδεικνυόμενους κανόνες δικαίου που μπορούν να επιτύχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα με το μικρότερο κόστος. Τέλος επιχειρούν να προβλέψουν τις συνέπειες των τυπικών και άτυπων κανόνων δικαίου σ' έναν κόσμο όπου οι ορθολογικοί άνθρωποι προσαρμόζουν τις πράξεις τους σ' αυτούς τους κανόνες.

Όλα αυτά ακούγονται αρκετά αφηρημένα και φιλόδοξα. Θα μπορούσαν ίσως να λειτουργήσουν στο χώρο του οικονομικού δικαίου. Τι σχέση έχουν όμως με έναν κλάδο του δικαίου που ρυθμίζει τις πιο προσωπικές ανθρώπινες σχέσεις; Ακόμα και σ' αυτόν τον χώρο, οι σχέσεις έχουν μία ευδιάκριτη οικονομική διάσταση, ιδιαίτερα μετά από ένα διαζύγιο. Αλλά όπως είπαμε πιο πάνω τα οικονομικά δεν είναι η επιστήμη που μελετά τις «οικονομικές» αγορές και τις «οικονομικές» σχέσεις αλλά η επιστήμη που μελετά τις επιλογές των ανθρώπων σε οποιοδήποτε περιβάλλον.

Μα είναι δυνατόν οι ανθρώπινες σχέσεις να αναλύονται με οικονομικά εργαλεία; Τα εργαλεία αυτά είναι τα εργαλεία μιας προσέγγισης στις κοινωνικές επιστήμες που όπως είπαμε ονομάζεται θεωρία της ορθολογικής επιλογής. Αναπτύχθηκαν για πρώτη φορά στα πλαίσια της οικονομικής επιστήμης (κυρίως μικροοικονομικής, οικονομικών της ευημερίας και θεωρίας παιγνίων) αλλά χρησιμοποιούνται πλέον ως εργαλεία των κοινωνικών επιστημών. Το να επικεντρωθεί κανείς στην ορολογία (που φυσικά θυμίζει οικονομικά), να αδυνατεί να διακρίνει ότι η συμπεριφορά στην οικονομική αγορά είναι μία έκφανση της ανθρώπινης συμπεριφοράς όπως όλες οι ανάλογες συμπεριφορές σε διαφορετικά περιβάλλοντα, να μην ενδιαφέρεται για την επιτυχία αυτών των εργαλείων στην εξήγηση και στην πρόβλεψη, αποτελεί κλασικό παράδειγμα ανόητου που κοιτά το δάκτυλο και όχι το φεγγάρι. Διότι η πραγματική επιστημονική κριτική μιας παρόμοιας προσέγγισης έχει να κάνει με την αποτελεσματικότητα της στην εξήγηση και στην πρόβλεψη και όχι με το αν νομιμοποιείται να εξηγήσει και να προβλέψει.

Δηλαδή πώς αντιμετωπίζει η οικονομική ανάλυση τον γάμο; Σαν μία σύμβαση. Τον αντιμετωπίζει περίπου με τα ίδια εργαλεία με τα οποία αντιμετωπίζει μια απλή οικονομική σύμβαση. Όπως θα δούμε τα εργαλεία αυτά είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για την κατανόηση ακόμα και αυτής της ιδιόμορφης σύμβασης.

Αλλά ο γάμος δεν είναι μια απλή σύμβαση! Είναι πολύ περισσότερα πράγματα! Βεβαίως. Για το δίκαιο όμως είναι καταρχήν μια σύμβαση. Αλλά και για το ζευγάρι είναι και σύμβαση. Επειδή μάλιστα σε πολλές περιπτώσεις αυτή η σύμβαση θα πρέπει να λυθεί, για να αντιμετωπίσουμε τα προβλήματα που θα προκύψουν θα

πρέπει να αντιμετωπίσουμε τον γάμο ως καταρχήν μία συμβατική σχέση. Άλλωστε όπως δεν υπάρχει τέλεια σύμβαση, έτσι δεν υπάρχει και τέλειος γάμος.

Δεν υπάρχει τέλειος γάμος; Δυστυχώς όχι - αν θεωρήσουμε ως τέλειο γάμο το τέλειο ταίριασμα (*mating*). Για κάθε άτομο υπάρχει πλήθος άλλων ατόμων με τα οποία μπορεί να ταιριάζει.² Το πιο πιθανό όμως είναι ότι δεν θα συναντήσει ποτέ τα άτομα που θα του ταίριαζαν περισσότερο από τα υπόλοιπα διότι πέραν των φυσικών και κοινωνικών περιορισμών (π.χ. χρόνος, κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς) υπάρχει ένα τεράστιο «κόστος συναλλαγών» που αποτρέπει το άτομο από το να αναζητήσει και να βρει τον «τέλειο σύντροφο».

Τι είναι το κόστος συναλλαγών και τι σχέση έχει με την αναζήτηση συντρόφου; Το κόστος συναλλαγών είναι μια πολύ χρήσιμη έννοια στα οικονομικά και από τις σημαντικότερες για την ΟΑΔ. Το κόστος συναλλαγών (*transaction cost*) είναι το κόστος που έχει μια συναλλαγή. Όσο μεγαλύτερο είναι το κόστος της τόσο μειώνονται οι πιθανότητες να πραγματοποιηθεί η συναλλαγή. Στην περίπτωση του «ταιριασματος» δύο ατόμων το κόστος συναλλαγής είναι ιδιαίτερα υψηλό. Περιλαμβάνει (α) το κόστος αναζήτησης (*search cost*) που στην «αγορά του γάμου» είναι ιδιαίτερα υψηλό καθώς το καταλληλότερο άτομο για σένα μπορεί να ζει σε οποιοδήποτε μέρος του κόσμου που δεν πρόκειται ποτέ να επισκεφτείς (β) το κόστος διαπραγμάτευσης (*bargaining cost*) που στις ανθρώπινες σχέσεις είναι υψηλότερο από τις απλές οικονομικές δοσοληψίες αλλά και το (γ) κόστος εφαρμογής (*enforcement cost*) που περιλαμβάνει και το κόστος επίβλεψης τήρησης της συμφωνίας (*monitoring cost*). Στα πλαίσια ενός γάμου το τελευταίο είδος κόστους είναι κι αυτό πολύ υψηλό, για ευνόητους λόγους, ιδιαίτερα στα πλαίσια φιλελεύθερων και όχι παραδοσιακών, συντηρητικών κοινωνιών. Είναι προφανώς αδύνατον να βρει κανείς το πλέον ταιριαστό άτομο από το σύνολο των πιθανών ατόμων με τα οποία θα μπορούσε υποθετικά να ταιριάζει καθώς το «συναλλακτικό κόστος» είναι τεράστιο.

Δηλαδή, σύμφωνα με τα οικονομικά, δεν θα μπορέσουμε ποτέ να βρούμε τον άνδρα ή τη γυναίκα «της ζωής μας»; Αυτό που λένε τα οικονομικά (και είναι πολύ εύκολο να το αποδείξουν με εμπειρικές έρευνες αλλά και με το παραπάνω δια-

² Το άτομο μπορεί να ταιριάζει με άτομα του ίδιου ή άλλου φύλου. Στο παρόν κείμενο δεν γίνεται καμία διάκριση μεταξύ ετερόφυλων και ομόφυλων ζευγαριών.

νοητικό πείραμα) είναι ότι οι επιλογές μας είναι οπωσδήποτε υπο-άριστες (*suboptimal*). Το άτομο που θα επιλέξουμε έχει ελάχιστες πιθανότητες να είναι το καταλληλότερο ανάμεσα σε όλα όσα θα μπορούσαμε δυνητικά να επιλέξουμε και επιπλέον έχει εξίσου ελάχιστες πιθανότητες να είναι αν όχι το πρώτο σε μια υποθετική κατάταξη προτιμήσεων/συμβατότητας, τουλάχιστον να βρίσκεται σε μία υψηλή θέση σ' αυτήν την υποθετική κλίμακα.

Τι σημαίνει αυτό; Ότι η πιθανότητα επιλογής του τέλειου συντρόφου (η εν πάση περιπτώσει του τελειότερου συμβατού) είναι αντιστρόφως ανάλογη του αριθμού των υποψήφιων συντρόφων παγκοσμίως;! Ευτυχώς όχι. Τα πράγματα είναι αρκετά καλύτερα διότι τα άτομα (καλώς ή κακώς) έχουν προτιμήσεις που ευνοούν συνήθως εκείνα τα άτομα που έχουν τα ίδια χαρακτηριστικά με τα πρώτα. Το φαινόμενο της «ομογαμίας» (*marital homogamy*), όπως το έχουν ονομάσει οι κοινωνιολόγοι, πρακτικά σημαίνει ότι τα άτομα θα επιλέξουν συντρόφους και τελικά συζύγους που τα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά ταιριάζουν: έχουν την ίδια εθνικότητα, την ίδια καταγωγή, την ίδια κοινωνικοοικονομική θέση, την ίδια θρησκεία και το ίδιο μορφωτικό επίπεδο. Το φαινόμενο αυτό οι βιολόγοι και οι οικονομολόγοι το ονομάζουν *assortative mating*, μια πολύ ευρύτερη έννοια που παρατηρείται σε όλα τα είδη (είναι το ζευγάρι ατόμων που είναι φαινοτυπικά παρόμοια). Αλλά ακόμα και υπό την επίδραση της ομογαμίας η πιθανότητα της άριστης επιλογής είναι πολύ μικρή – σε 1/200.000 την υπολογίζει ο οικονομολόγος David Friedman. Η πιθανότητα δηλαδή είναι 0,0005% - απειροελάχιστη.

Δηλαδή εννοείς ότι το πιο πιθανό είναι να παντρευτούμε το λάθος άτομο; Ένα άτομο με το οποίο ταιριάζουμε ελάχιστα; Όχι ακριβώς. Αν θέλουμε να είμαστε ακριβείς θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι η επιλογή συντρόφου θα είναι υπο-άριστη (*suboptimal*). Αυτό μπορεί να γίνει πολύ εύκολα κατανοητό, όσο σκληρό κι αν ακούγεται καθώς κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ότι πριν την επιλογή του είχε τέλεια πληροφόρηση για όλους τους δυνητικούς συντρόφους, πρόσβαση σε όλες τις δυνατές επιλογές και κυρίως το χάρισμα να προβλέπει το μέλλον.

Ας συμφωνήσουμε ότι η επιλογή είναι υπο-άριστη. Αυτό τι συνέπειες έχει; Αυτός είναι ο λόγος που πολλοί γάμοι οδηγούνται σε διαζύγια; Έχω καλά νέα και κακά νέα. Ας αρχίσουμε από τα δεύτερα: Μια υπο-άριστη επιλογή δημιουργεί μία

ανισορροπία που φθείρει την σχέση λόγω ισχυρών αρνητικών ενδογενών και εξωγενών παραγόντων. Εξωγενείς παράγοντες είναι η απλή ύπαρξη όλων των υπόλοιπων δυνητικών συντρόφων, ιδίως εκείνων που εκπροσωπούν μία εμφανώς καλύτερη επιλογή για το άτομο. Οι ενδογενείς παράγοντες είναι οι ασυμβατότητες που υπάρχουν σε μία σχέση που το ταίριασμα είναι υπο-άριστο. Αλλά ο σημαντικότερος αρνητικός ενδογενής παράγοντας είναι ο νόμος της φθίνουσας οριακής ωφελιμότητας (*law of diminishing marginal utility*). Σύμφωνα με τον νόμο αυτό, όσο περισσότερο καταναλώνεις από ένα αγαθό, τόσο μικρότερη ωφελιμότητα αντλείς από τις επιπλέον μονάδες. Η πρώτη μονάδα σου δίνει πολύ μεγαλύτερη ωφελιμότητα από την δεύτερη, η δεύτερη από την τρίτη κλπ. Ο ελληνικός λαός έχει εκφράσει το νόμο με την παροιμία: «Καινούργιο κοσκινάκι μου και πού να σε κρεμάσω; Κι όταν σε βαρεθώ πού να σε πετάξω;». Ο νόμος αυτός δυστυχώς ισχύει και στις ανθρώπινες σχέσεις. Πλήθος κοινωνικών ερευνών έχουν αποδείξει ότι μέρα-με-τη-μέρα φθίνει και η οριακή ωφελιμότητα του νυν συντρόφου.

Μα είναι δυνατόν οι ανθρώπινες σχέσεις να αντιμετωπίζονται σαν αγαθά προς κατανάλωση; Αυτή είναι μια κλασική ερώτηση ανθρώπου που έχει επικεντρώσει την προσοχή του στο δάκτυλο και αδυνατεί να δει το φεγγάρι. Εδώ είναι μια καλή ευκαιρία να θυμίσουμε ότι χρησιμοποιούμε τα μεθοδολογικά εργαλεία της οικονομικής επιστήμης αλλά όχι υποχρεωτικά με το ίδιο περιεχόμενο! Το ερώτημα είναι αν τα εργαλεία αυτά μας βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα τις ανθρώπινες σχέσεις ή όχι. Αν το επιτυγχάνουν δεν έχει σημασία από πού προέρχεται η ορολογία.

Αυτοί είναι οι λόγοι που οδηγούν τα ζευγάρια στον χωρισμό (διαζύγιο); Εκτός από τα παραπάνω (υπο-άριστο ταίριασμα, νόμος της φθίνουσας οριακής ωφελιμότητας) οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν φυσικά εντοπίσει αρκετούς ακόμη λόγους για την αύξηση των διαζυγίων στις δυτικές κοινωνίες: τη φιλελευθεροποίηση του διαζυγίου (τα νομικά και κοινωνικά εμπόδια για το διαζύγιο έχουν εν πολλοίς απαλειφθεί), την οικονομική ανεξαρτητοποίηση των γυναικών και την αυξημένη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, την εδραίωση ατομικιστικών αξιών στον γάμο (όπου η αναζήτηση της προσωπικής ευτυχίας υπερβαίνει την ανάγκη διατήρησης του γάμου για κοινωνικούς ή θρησκευτικούς λόγους), κτλ. Όλοι αυτοί οι λόγοι μειώνουν το οικονομικό και το κοινωνικό κόστος του διαζυγίου και διευκολύνουν τα άτομα

στην αναζήτηση ενός συντρόφου που θα τους εξασφαλίζει μία σχέση που να απέχει λιγότερο από το άριστο σημείο.

Αν όμως ισχύουν όλα αυτά, κανένας γάμος δεν θα παρέμενε ακέραιος! Όπως υπονόησα πριν, υπάρχουν και καλά νέα. Ενώ όλοι οι ως άνω παράγοντες μειώνουν το κόστος του διαζυγίου και αυξάνουν το όφελος υπάρχουν και πολλοί άλλοι που κάνουν το αντίστροφο. Έτσι υπάρχει σοβαρό κόστος σε περίπτωση διαζυγίου/χωρισμού που συνδέεται με την κοινωνική ηθική, τις προσωπικές και θρησκευτικές ηθικές αντιλήψεις ακόμα και την προσωπικότητα του ατόμου: π.χ. ένα άτομο που απεχθάνεται τον κίνδυνο και την αβεβαιότητα (*risk averse*) θα αποφύγει επιλογές με αβέβαιο αποτέλεσμα. Επιπλέον τα ισχυρά συναισθήματα (έρωτας, αγάπη, φροντίδα κλπ.) που βιώνει κανείς σε μία σχέση αποτελούν από μόνα τους ισχυρά εμπόδια στη διάλυση μιας σχέσης και επιβραδύνουν τον μηχανισμό της φθίνουσας οριακής ωφελιμότητας. Τον μηχανισμό αυτόν επιβραδύνει ή ακόμα (πολύ σπάνια βέβαια) ανατρέπει το φαινόμενο της «επίκτητης προτίμησης» (*acquired taste*), όταν η εμπειρία αλλάζει τις προτιμήσεις. Ένα παράδειγμα που συνήθως χρησιμοποιούν οι οικονομολόγοι είναι η κλασική μουσική. Η έκθεσή σου στην κλασική μουσική μπορεί να οδηγήσει, υπό προϋποθέσεις, σε αλλαγή των προτιμήσεών σου. Κάτι ανάλογο συμβαίνει με το κρασί. Ορισμένα αγαθά μπορούν να εκτιμηθούν μόνο εφόσον περάσεις κάποιο κατώφλι (*threshold*) κατανάλωσής τους, ώστε να μπορείς να τα εκτιμήσεις με την βοήθεια και της εμπειρίας σου. Οι σχετικές έρευνες έχουν δείξει ότι τα άτομα επιχειρούν συχνά να διαμορφώσουν συνειδητά τις προτιμήσεις τους έχοντας διάφορους σκοπούς (π.χ. μια συνειδητή προσπάθεια διαμόρφωσης προτιμήσεων υψηλού επιπέδου στην λογοτεχνία, τη μουσική, το θέατρο, την τέχνη κλπ.). Παρομοίως και στα πλαίσια μίας σχέσης ή ενός γάμου πολλά άτομα προσπαθούν συνειδητά αλλά και ασύνειδα να επιτύχουν την αύξηση της οριακής ωφελιμότητας με εκούσιες επιλογές αλλά και με επένδυση στη σχέση και στον σύντροφο που θα μεγιστοποιήσει τα μελλοντικά προσδοκώμενα οφέλη.

Αυτό ακούγεται πολύ κομφορμιστικό. Εν μέρει μπορεί να είναι. Ιδίως όταν η προσπάθεια του ατόμου να προσαρμόσει τις προτιμήσεις του οφείλεται στο φαινόμενο της «γνωστικής ασυμφωνίας» (*cognitive dissonance*), όταν δηλαδή το άτομο μην μπορώντας να αντιμετωπίσει την διάψευση των πεποιθήσεών του ή/και την μη πραγματοποίηση των επιθυμιών του τις αναπροσαρμόζει για να αποφύγει αυτή την

ψυχολογικά δυσβάστακτη διάσταση. Απορρίπτει πλέον ό,τι επιθυμούσε και δεν κατόρθωσε να αποκτήσει προσπαθώντας να πείσει τον εαυτό του ότι είτε δεν το επιθυμούσε ποτέ είτε αυτό που επιθυμούσε τελικά δεν έπρεπε (δεν άξιζε) να το επιθυμεί. Αυτή η διαδικασία διαμόρφωσης «βολικών» προτιμήσεων (*adaptive preference formation*) βοηθά το άτομο να ξεπεράσει τραυματικές εμπειρίες αποτυχίας και να προσαρμοστεί στην πραγματικότητα αλλά με ένα συχνά στρεβλό τρόπο που έχει ένα σωρευτικά αρνητικό αποτέλεσμα στην ευτυχία του.

Όμως δεν είναι σωστό να αντιμετωπίσουμε την επένδυση σε μία συντροφική σχέση ως αποτέλεσμα μιας παρόμοιας «γνωστικής ασυμφωνίας»! Πολύ σωστά. Στις περισσότερες περιπτώσεις η επένδυση είναι καθαρόαιμα ορθολογική. Επενδύοντας σε μια σχέση (ιδίως σε μια συντροφική σχέση) προσδοκάς πολύ μεγαλύτερα οφέλη από το κόστος της επένδυσης, ιδίως μακροπρόθεσμα. Όμως αυτή η επένδυση έχει άλλη μια θετική συνέπεια για την μακροημέρευση μιας σχέσης. Αυξάνει την αξία του συντρόφου σου και ταυτόχρονα το κόστος του χωρισμού.

Αυτός είναι ο λόγος που πολλά ζευγάρια δεν χωρίζουν παρά τα σοβαρά προβλήματα της σχέσης τους; Ναι. Αυτό το πλέγμα επενδύσεων από τα δύο μέρη οδηγεί συχνά σε ένα είδος αδράνειας, παρόμοιο με αυτό που οι ψυχολόγοι ονομάζουν *status-quo bias* και οι οικονομολόγοι «αποτέλεσμα κτητικότητας» (*endowment effect*). Στην περίπτωση μιας σχέσης η αλληλεξάρτηση δημιουργεί συχνά την ψευδαίσθηση ότι το άτομο θα βρισκόταν σε χειρότερη θέση εκτός σχέσης παρά το γεγονός ότι το ίδιο άτομο αν βρισκόταν σε αφετηριακή θέση επιλογής θα επέλεγε να μην εμπλακεί στη συγκεκριμένη σχέση.

Πότε λοιπόν θα πρέπει να χωρίσει ένα ζευγάρι; Όπως στις συμβάσεις υπάρχει η έννοια της «αποτελεσματικής αθέτησης της σύμβασης» (όταν η συνολική ευημερία των συμβαλλόμενων μερών αυξάνεται με την αθέτηση της σύμβασης) έτσι και στο γάμο υπάρχει το αποτελεσματικό διαζύγιο. Αποτελεσματικό είναι ένα διαζύγιο όταν η συνολική ευημερία του ζευγαριού αυξάνεται μετά το διαζύγιο. Αντίθετα αποτελεσματικός είναι ο γάμος όταν το ζευγάρι αντλεί μεγαλύτερη ωφελιμότητα μέσα παρά έξω από το γάμο.

Όμως εάν η αύξηση της ευημερίας του ενός είναι μεγαλύτερη από τη μείωση της ευημερίας του άλλου τότε το διαζύγιο είναι αποτελεσματικό (εφόσον αυξάνεται η συνολική ευημερία) αλλά άδικο! Σωστά. Αυτό συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις (όπως θα δούμε παρακάτω). Ένα «αποτελεσματικό» διαζύγιο είναι πολύ πιθανό να είναι και «άδικο».

Και τα παιδιά; Σίγουρα το διαζύγιο είναι αρνητικό γι' αυτά (ιδίως για τα κορίτσια), όπως έχουν αποδείξει όλες οι εμπειρικές έρευνες. Έχουμε λοιπόν μία σημαντική αρνητική εξωτερικότητα (καθώς οι γονείς δεν εσωτερικεύουν το κόστος που θα υποστούν τα παιδιά τους από την απόφασή τους) που καθιστά το διαζύγιο συχνά αναποτελεσματικό. Αυτός είναι κυρίως ο λόγος που το δίκαιο αντιμετωπίζει τη σύμβαση του γάμου σαν μία ιδιόζουσα σύμβαση και τη ρυθμίζει ξεχωριστά. Αλλά το δίκαιο θα πρέπει να αντιμετωπίσει και με ιδιαίτερο τρόπο την επένδυση στο γάμο γιατί η φύση της είναι ιδιόζουσα.

Ποια είναι η φύση της επένδυσης στα πλαίσια του γάμου; Πρόκειται για μια επένδυση που μοιάζει πολύ με τις επενδύσεις που μελετά η θεωρία της επιχείρησης (*theory of the firm*) στις μακροχρόνιες συμβάσεις (*long-term contracts*). Όπως εκεί οι επενδύσεις είναι «επενδύσεις-εξειδικευμένες-στη-σχέση» (*relation-specific investments*), έτσι και στο γάμο οι επενδύσεις είναι «επενδύσεις-εξειδικευμένες-στο-γάμο» (*marriage-specific investments*). Δηλαδή αποκτούν αξία μόνο μέσα στα πλαίσια της συγκεκριμένης σχέσης – του συγκεκριμένου γάμου. Το χαρακτηριστικό των επενδύσεων αυτών είναι η στενή σύνδεσή τους με τη συγκεκριμένη σχέση και η μικρή ή ανύπαρκτη αγοραία αξία τους. Ένα μεγάλο μέρος των επενδύσεων σε μία σχέση ανήκει σ' αυτήν την κατηγορία (και στις επιχειρήσεις και στους γάμους).

Είναι ανορθολογικό δηλαδή να επενδύσει κανείς σε μία σχέση; Όχι. Είναι απλά ριψοκίνδυνο. Όσο η σχέση διατηρείται η επένδυση αποδίδει και μάλιστα εκθετικά. Σε περίπτωση διάλυσης της σχέσης όμως ένα μεγάλο μέρος της επένδυσης θα χαθεί. Παρά το γεγονός ότι η επένδυση αυτή είναι ριψοκίνδυνη τα άτομα συνεχίζουν να επενδύουν στις σχέσεις βασισμένα στην εμπιστοσύνη (*trust* στις κοινωνικές επιστήμες, *reliance* στο δίκαιο των συμβάσεων) που δημιουργείται σε μια μακροχρόνια (συμβατική) σχέση. Αυτή η επένδυση στη σχέση επηρεάζει και την αρχική σύμβαση.

Δηλαδή; Ανάλογα με την επένδυση του καθενός και την ιδιομορφία της σχέσης οι σύζυγοι βρίσκονται σε συνεχή επαναδιαπραγμάτευση της σχέσης τους, όπως συμβαίνει και στις μακροχρόνιες συμβάσεις. Μετά το γάμο οι δύο σύζυγοι περνούν από μία ανταγωνιστική αγορά σε μία κατάσταση διμερούς μονοπωλίου (*bilateral monopoly*). Στο διμερές μονοπώλιο υπάρχει μόνο ένας πωλητής και μόνο ένας αγοραστής. Είναι μία σχέση που βασίζεται στην ισορροπία δυνάμεων αλλά και στην επένδυση στη σχέση. Ξέρει ο ένας για τον άλλον ότι δεν θέλει να χαθεί η επένδυσή του και στηρίζεται σ' αυτό για να τον πείσει. Πιέζει βέβαια καλύτερα όποιος έχει τα λιγότερα να χάσει. Αυτός συνήθως είναι ο άντρας.

Γιατί; Γιατί η γυναίκα έχει επενδύσει πολύ περισσότερο από τον άνδρα σε ένα γάμο, ιδίως εάν έχει εγκαταλείψει την καριέρα της ή το επάγγελμά της για να μείνει στο σπίτι ως οικοκυρά. Επίσης, η γυναίκα έχει «καταθέσει» το μεγαλύτερο μέρος της επένδυσής της στα πρώτα χρόνια του γάμου (π.χ. απόκτηση και ανατροφή παιδιών). Η επένδυσή της είναι τόσο εξειδικευμένη στο συγκεκριμένο γάμο που είναι άχρηστη έξω από αυτόν.

Ο άνδρας δεν επενδύει; Βέβαια, αλλά πολύ λιγότερο. Το μεγαλύτερο μέρος της επένδυσής του γίνεται στην καριέρα του και έχει αντίκρισμα στην αγορά. Έτσι μετά το διαζύγιο η επένδυσή του δεν πηγαίνει χαμένη. Υπάρχει ένα κόστος και γι' αυτόν αλλά το όφελος συχνά είναι πολύ μεγαλύτερο. Δεδομένου ότι και η γυναίκα του επενδύει στη δική του καριέρα (μένοντας σπίτι και επιτρέποντάς του να ασχοληθεί μ' αυτή) ο άνδρας σε περίπτωση διαζυγίου έχει την ευκαιρία να εσωτερικοποιήσει και το όφελος από την επένδυση της συζύγου του χωρίς να υποστεί το κόστος. Πρόκειται για κλασική περίπτωση του φαινομένου του λαθρεπιβάτη (*free-riding*). Είναι έτσι σύνηθες το φαινόμενο ο σύζυγος να εγκαταλείπει τη γυναίκα μετά από αρκετά χρόνια γάμου, όταν αυτή έχει ήδη επενδύσει στην καριέρα του η οποία έχει πλέον ανοδική πορεία («του έδωσα τα καλύτερα μου χρόνια»). Η πρώην σύζυγος χάνει το μεγαλύτερο μέρος της επένδυσής της – την οποία έχει εσωτερικοποιήσει ο πρώην σύζυγός της. Ο τελευταίος συχνά βρίσκει μια νεώτερη γυναίκα (γυναίκα τρόπαιο – *trophy wife*) η οποία θα απολαύσει και την επένδυση της πρώην συζύγου (όπως λέει και ο ελληνικός λαός, «η πρώτη δούλα – η δεύτερη κυρά»).

Άρα οι γυναίκες (ιδίως οι οικοκυρές) είναι καταδικασμένες να υπομείνουν ένα γάμο με άνιση κατανομή διαπραγματευτικής δύναμης ή να πάρουν διαζύγιο χάνοντας το μεγαλύτερο μέρος της επένδυσής τους; Δυστυχώς αυτή είναι η πραγματικότητα. Μετά τη φιλελευθεροποίηση του διαζυγίου το 1969 στην Καλιφόρνια των Η.Π.Α., δηλαδή όταν οι σύζυγοι απέκτησαν το δικαίωμα να λύουν το γάμο ελεύθερα με το αυτόματο διαζύγιο (*no-fault divorce*) οι οικονομολόγοι προέβλεψαν πως η άνιση διαπραγματευτική δύναμη των μερών θα έχει οδυνηρά αποτελέσματα για τις γυναίκες, οι οποίες έχασαν ένα σοβαρό διαπραγματευτικό όπλο (συναίνεση στο διαζύγιο). Το 1985 η κοινωνιολόγος Lenore Weitzman μετά από εκτεταμένη έρευνα στα αποτελέσματα του διαζυγίου για τις γυναίκες επιβεβαίωσε τις προβλέψεις των οικονομολόγων. Ένα μόλις χρόνο μετά το διαζύγιο το βιοτικό επίπεδο των διαζευγμένων αντρών αυξήθηκε κατά 42%, ενώ το βιοτικό επίπεδο των διαζευγμένων γυναικών μειώθηκε κατά 73%.

Πώς αντιμετώπισε το δίκαιο αυτό το πρόβλημα; Στην αρχή ανεπιτυχώς, διότι δεν είχε τα θεωρητικά εργαλεία στην διάθεσή του για να διαμορφώσει αποτελεσματικές πολιτικές. Έτσι οι κοινωνιολόγοι ομιλούν για «εκθήλυνση της φτώχειας (*feminization of poverty*).

Η οικονομική ανάλυση τι παραπάνω μπορεί να προσφέρει; Η μεγαλύτερη συνεισφορά της ήταν η κατασκευή μοντέλων ανθρωπίνου κεφαλαίου (*human capital*), στη συγκεκριμένη περίπτωση της επένδυσης της γυναίκας στο γάμο. Με βάση τα σχετικά μοντέλα μπορεί να επιμετρηθεί με αρκετή ακρίβεια η συνεισφορά της γυναίκας (ιδιαίτερα της οικοκυράς) στο γάμο.

Μα μπορεί να μετρηθεί αυτή η συνεισφορά; Και μπορεί και έχει μετρηθεί με διάφορα μοντέλα που π.χ. υπολογίζουν το κόστος εξωπορισμού (*outsourcing*) των υπηρεσιών που προσφέρει μία οικοκυρά στα πλαίσια ενός γάμου. Ο Richard Posner υπολογίζει την αξία της οικιακής εργασίας στο 80% του εισοδήματος του άνδρα (κατά μέσο όρο) ενώ οι περισσότεροι οικονομολόγοι συμφωνούν μαζί του στο ότι η οικιακή εργασία συνεισφέρει το 40% στο συνολικό οικογενειακό εισόδημα.

Χρησιμοποιούνται τα μοντέλα αυτά διεθνώς; Περισσότερο στις Η.Π.Α., λιγότερο στην Ευρώπη, καθόλου στην Ελλάδα.

Ναι, αλλά είπαμε πως ο άνθρωπος είναι ένα ορθολογικό ον. Γιατί οι γυναίκες υπομένουν αυτή την αδικία; Είναι λιγότερο ορθολογικά όντα από τους άνδρες; Όχι βέβαια! Για πολλά χρόνια ήταν αναγκασμένες να το ανέχονται καταπιεσμένες από κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς (*social norms*) και πατριαρχικά δίκαια. Μετά την εφαρμογή της νομικής τυπικής ισότητας ανδρών και γυναικών, η κατάσταση βελτιώθηκε αισθητά αλλά η ανισότητα που δημιουργείται και πάλι μέσα στο γάμο λόγω της άνιση κατανομής της οικιακής εργασίας (και της ελάχιστης αποζημίωσης για την επένδυση ανθρωπίνου κεφαλαίου) ανάγκασε τις γυναίκες να αλλάξουν σε μεγάλο βαθμό την παραδοσιακή συμπεριφορά τους.

- Έτσι οι περισσότερες γυναίκες επιλέγουν να παραμείνουν στην αγορά εργασίας ακόμα και μετά το γάμο (αυτό το επέτρεψε και η σύγχρονη τεχνολογία που μετέτρεψε την οικιακή εργασία σε εργασία μερικής απασχόλησης), ενώ παντρεύονται πολύ αργότερα.
- Οι περισσότερες γυναίκες σήμερα επιλέγουν να επενδύσουν λιγότερο στο γάμο (λιγότερα παιδιά, μικρότερη συμμετοχή στο νοικοκυριό κλπ. – την τάση διευκόλυνε η μείωση της βρεφικής θνησιμότητας και η δυνατότητα χρήσης οικιακής βοήθειας).
- Πολλές γυναίκες αποφασίζουν συνειδητά να παραμείνουν ανύπαντρες ή να μην κάνουν παιδιά για να μπορέσουν να ακολουθήσουν απερίσπαστες την καριέρα τους.
- Πολλές γυναίκες αποφασίζουν να λύσουν το γάμο τους επειδή δεν ανέχονται την άνιση κατανομή της διαπραγματευτικής δύναμης (η τάση ενισχύεται από το γεγονός ότι έχει αυξηθεί το κόστος ευκαιρίας της οικιακής εργασίας επειδή οι γυναίκες αμείβονται πολύ καλύτερα από ό,τι στο παρελθόν και ταυτόχρονα έχει μειωθεί το κοινωνικό κόστος του διαζυγίου). Στις Η.Π.Α. πρόσφατα οι αιτήσεις διαζυγίου από γυναίκες ξεπέρασαν εκείνες που υποβάλλουν οι άνδρες! Η ίδια τάση παρατηρείται σε όλες τις δυτικές δημοκρατίες.

Όμως αυτή η τάση μπορεί να οδηγήσει στο τέλος του γάμου ως θεσμού! Όχι απαραίτητα. Τα οφέλη μίας μακροχρόνιας σχέσης εμπιστοσύνης είναι πολλά, ιδίως όταν αυτή βασιζέται στην αγάπη και την εμπιστοσύνη. Αλλά το δίκαιο μπορεί να ενισχύσει τον θεσμό του γάμου δημιουργώντας μια κατάλληλη δομή κινήτρων μέσω του οικογενειακού δικαίου.

Με ποιον τρόπο; Το πρόβλημα σε ένα γάμο όπως και σε μία σύμβαση είναι ότι προσπαθούν ταυτόχρονα να πετύχουν δύο στόχους: την αύξηση της ευτυχίας (ωφελιμότητας) των συμβαλλόμενων μερών αλλά ταυτόχρονα και τη δημιουργία της απαραίτητης εμπιστοσύνης που να ενθαρρύνει τις επενδύσεις στα πλαίσια του γάμου. Πολλές φορές αυτά τα δύο έρχονται σε σύγκρουση καθώς η αύξηση της ωφελιμότητας του ζευγαριού δικαιολογεί ένα αποτελεσματικό διαζύγιο το οποίο όμως αποθαρρύνει την επένδυση στη σχέση. Έτσι ένας γάμος που είναι δύσκολο να λυθεί μπορεί να ενθαρρύνει την επένδυση στα πλαίσια του γάμου αυτού αλλά αποθαρρύνει τα άτομα να παντρευτούν καθώς θα φοβούνται ότι θα δυσκολευτούν αργότερα να πάρουν διαζύγιο σε περίπτωση που ο γάμος αποτύχει. Αντίθετα ένα σχετικά εύκολο διαδικαστικά διαζύγιο διευκολύνει την αύξηση της ωφελιμότητας καθώς μεγιστοποιεί την αυτονομία των ατόμων αλλά ταυτόχρονα αποθαρρύνει την επένδυση στο γάμο. Δεδομένων των δυσκολιών μέτρησης της επένδυσης των ατόμων στα πλαίσια ενός γάμου μια λύση θα μπορούσε να είναι η χρήση προγαμιαίων συμβολαίων όπου τα άτομα θα προκαθορίζουν τις οικονομικές τους σχέσεις σε περίπτωση διαζυγίου.

Σε ποιον οφείλεται η ιδέα της χρήσης εργαλείων της οικονομικής επιστήμης στην ανάλυση των προβλημάτων του γάμου και του διαζυγίου; Στον σημαντικότερο ίσως οικονομολόγο εν ζωή σήμερα: Στον καθηγητή οικονομικών και κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο Gary Becker. Ο Gary Becker το 1992 βραβεύτηκε με το Νόμπελ Οικονομικής Επιστήμης για την ιδέα να χρησιμοποιήσει εργαλεία της οικονομικής επιστήμης σε μη-οικονομικές (με την στενή έννοια του όρου) ανθρώπινες συμπεριφορές, δηλαδή στην «πολιτική αγορά», την «αγορά τους εγκλήματος» και τέλος την «αγορά του γάμου και του διαζυγίου».

Πέραν του γάμου και του διαζυγίου, με τι άλλο έχει ασχοληθεί η ΟΑΔ; Με πολλά άλλα θέματα που δεν θα συζητήσουμε εδώ. Π.χ. με τον γάμο ατόμων του ίδιου φύλου, με την γονιμότητα, με τις νέες μορφές οικογένειας, με την υιοθεσία, με την παρένθετη μητρότητα, τις αμβλώσεις, και πολλά άλλα ζητήματα που ενδιαφέρουν το οικογενειακό δίκαιο (ορισμένα από αυτά μελετήθηκαν από τον ίδιο των Becker).

Για περισσότερα δείτε την ενδεικτική βιβλιογραφία που ακολουθεί και που καλύπτει όλα όσα παρουσιάσαμε στα πλαίσια αυτού του κειμένου αλλά και παρεμφερή θέματα.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

- Becker, Gary S. 1976. *The Economic Approach to Human Behavior*. Chicago: University of Chicago Press.
- Becker, Gary S. 1991. *A Treatise on the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 2nd ed.
- Becker, Gary S. 1993a. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press / NBER. 3rd ed.
- Becker, Gary S. 1993b. “Nobel Lecture: The Economic Way of Looking at Behavior.” *Journal of Political Economy* 101: 385-409.
- Becker, Gary S., Elizabeth M. Landes & Robert T. Michael. 1977. “An Economic Analysis of Marital Instability.” *Journal of Political Economy* 85: 1141-1187.
- Becker, Gary S. & Kevin M. Murphy. 2000. *Social Economics: Market Behavior in a Social Environment*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Becker, Gary S. & Guity Nashat Becker. 1997. *The Economics of Life: From Baseball to Affirmative Action to Immigration, How the Real-World Issues Affect Our Everyday Life*. New York: McGraw-Hill.
- Bolin, Kristian. 1998. “Alimony.” In *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Peter Newman, ed. New York: Palgrave Macmillan. Vol. 1. Pp. 48-51.
- Brinig, Margaret F. 1998. “No-Fault Divorce.” In *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Peter Newman, ed. New York: Palgrave Macmillan. Vol. 2. Pp. 679-684.
- Brinig, Margaret F. 2000a. “Parent and Child.” In *Encyclopedia of Law and Economics. Vol. II. Civil Law and Economics*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Pp. 230-273.
- Brinig, Margaret F. 2000b. *From Contract to Covenant: Beyond the Law and Economics of the Family*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Brinig, Margaret F. 2005. “Family.” In *The Elgar Companion to Law & Economics*. Jürgen G. Backhaus, ed. Cheltenham, UK: Edward Elgar, 2nd ed. Pp. 103-118.
- Brinig, Margaret F. & Douglas W. Allen. 2000. “‘These Boots Are Made for Walking’: Why Most Divorce Filers Are Women.” *American Law & Economics Review* 2: 126-169.
- Carbone, June. 2000. *From Partners to Parents: The Second Revolution in Family Law*. New York: Columbia University Press.
- Cohen, Lloyd R. 1987. “Marriage, Divorce, and Quasi-Rents; or ‘I Gave Him the Best Years of My Life’.” *Journal of Legal Studies* 16: 267-303.
- Cohen, Lloyd R. 1998. “Marriage as Contract.” In *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Peter Newman, ed. New York: Palgrave Macmillan. Vol. 2. Pp. 618-623.
- Dnes, Antony W. 2005. *The Economics of Law: Property, Contracts, and Obligations*. Mason, OH: Thomson South-Western. (Chapter 9)

- Dnes, Antony W. & Robert Rowthorn. eds. 2002. *The Law and Economics of Marriage and Divorce*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Donohue III, John J. & Steven D. Levitt. 2001. "The Impact of Legalized Abortion on Crime." *Quarterly Journal of Economics* 116: 379-420.
- Ellman, Ira Mark. 1989. "The Theory of Alimony." *California Law Review* 77: 1-81.
- Fineman, Martha A. 1991. *The Illusion of Equality: The Rhetoric and Reality of Divorce Reform*. Chicago: University of Chicago Press.
- Folbre, Nancy. 2001. *The Invisible Heart: Economic and Family Values*. New York: New Press.
- Friedman, David. 2000. *Law's Order: What Economics Has to Do with Law and Why It Matters*. Princeton: Princeton University Press. (Chapter 13).
- Glendon, Mary Ann. 1989. *The Transformation of Family Law: State, Law, and Family in the United States and Western Europe*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hadfield, Gillian K. 1998a. "Law-and-Economics from a Feminist Perspective." In *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Peter Newman, ed. New York: Palgrave Macmillan. Vol. 2. Pp. 455-460.
- Hadfield, Gillian K. 1998b. "Sexual Harassment." In *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Peter Newman, ed. New York: Palgrave Macmillan. Vol. 3. Pp. 455-459.
- Harford, Tim. 2008. *The Economic of Life: The Rational Economic of an Irrational World*. New York: Random House. (Chapter 4)
- Hatzis, Aristides N. 2003. "'Just the Oven': A Law & Economics Approach to Gestational Surrogacy Contracts." In *Perspectives for the Unification or Harmonisation of Family Law in Europe*. Katharina Boele-Woelki, ed. Antwerp: Intersentia. Pp. 412-433.
- Hatzis, Aristides N. 2006. "The Negative Externalities of Immorality: The Case of Same-Sex Marriage." *Skepsis* 17: 52-65.
- Hatzis, Aristides N. 2009. "From Soft to Hard Paternalism and Back: The Regulation of Surrogate Motherhood in Greece." *Portuguese Economic Journal* 49: 205-220.
- Hatzis, Aristides N., ed. 2011. *Norms and Values in Law & Economics*. London: Routledge.
- Landes, Elizabeth. 1978. "Economics of Alimony." *Journal of Legal Studies* 7: 35-63.
- Lundberg, Shelly & Robert A. Pollak. 1996. "Bargaining and Distribution in Marriage." *Journal of Economic Perspectives* 10: 139-158.
- Mnookin, Robert H. 1998. "Divorce." In *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Peter Newman, ed. New York: Palgrave Macmillan. Vol. 1. Pp. 639-644.
- Mnookin, Robert H. & Lewis Kornhauser. 1979. "Bargaining in the Shadow of the Law: The Case of Divorce." *Yale Law Journal* 88: 950-997.
- Posner, Richard A. 1992. *Sex and Reason*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Posner, Richard A. 1995. *Aging and Old Age*. Chicago: University of Chicago Press.
- Posner, Richard A. 2010. *Economic Analysis of Law*. New York: Aspen. 8th ed. (Chapter 5)
- Schultz, T.W. 1974. *Economics of the Family: Marriage, Children, and Human Capital*. Chicago: University of Chicago Press / NBER.
- Schwab, Stewart J. 1998. "Child Custody." In *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law*. Peter Newman, ed. New York: Palgrave Macmillan. Vol. 1. Pp. 233-236.

- Scott, Elizabeth S. & Robert E. Scott. 1998. "Marriage as Relational Contract." *Virginia Law Review* 84: 1225-1334.
- Tommasi, Mariano & Kathryn Ierulli, eds. 1995. *The New Economics of Human Behavior*. New York: Cambridge University Press.
- Trebilcock, Michael J. & Rosemin Keshvani. 1991. "The Role of Private Ordering in Family Law: A Law and Economics Perspective." *University of Toronto Law Journal* 41: 533-590.
- Tsaoussi, Aspasia. 2003. *The Greek Divorce Law Reform of 1983 and Its Impact on Homemakers: A Social and Economic Analysis*. Athens-Komotini: Ant. N. Sakkoulas.
- Tsaoussi, Aspasia. 2011. "The Economics of Family Law." In *Economic Analysis of Law: A European Perspective*. Aristides N. Hatzis, ed. Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- Weitzman, Lenore J. 1985. *The Divorce Revolution: The Unexpected Social and Economic Consequences for Women and Children in America*. New York: Free Press.
- Wittman, Donald. 2006. *Economic Foundations of Law & Organization*. New York: Cambridge University Press. (Chapter 23)